Írta: Békési Katalin
2010. június 30. szerda, 09:26 - Módosítás: 2010. július 02. péntek, 18:50

A CSALÁD FUNKCIÓIBAN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSOK HÁROM CIGÁNY SZÁRMAZÁSÚ SZERZŐ MŰVE ALAPJÁN

„Minden világ megformálja a maga embereit, és minden ember a maga világát. Úgy élnek egymásban, ahogy tudnak, ahogy nekik a legjobb.”
/Lakatos Menyhért: Füstös képek/

Dolgozatomban három, különböző generációhoz tartozó cigány származású író családjáról tett vallomását hasonlítom össze abból a szempontból, hogy az elmúlt században milyen változások történtek és milyen vonások állandósultak a cigány családok életében, a család funkcióiban. Mindezt Lakatos Menyhért Füstös képek, Harkály Emil Elemér Glóriás angyalkák és Jónás Tamás néhány műve alapján tekintem át.

Évszázadokon keresztül nemcsak a nagy gondolkodók (pl.: Locke, Rousseau, Kant, Hegel), hanem az egyszerű emberek, a közvélemény is öröknek, változatlannak tekintette a családot. A tudomány ezen a felfogáson csak a múlt század közepe óta kezdett változtatni. Bachofen, svájci jogtudós a családot történetileg változó társadalmi csoportként ábrázolta és hirdette.1 A változás azonban nem csak olyan nagy léptékekben követhető nyomon, mely felöleli az antik római famílián át a feudalizmus patriarchális családján keresztül a polgári családot is, hanem kisebb méretekben bár, de akár egy fél évszázad leforgása alatt is bekövetkezhetnek mélyreható változások a családok életében.

A különböző szociológiai iskolák a család különböző funkcióit különítik el. Ezeket és az idők során bennük bekövetkezett változást veszem számba a fentebb már említett művek esetében.

A családnak a népesség utánpótlását biztosító szerepe mind a szülők, mind a társadalom szempontjából rendkívül fontos. A család biológiai, szexuális funkcióján keresztül szabályozza a családtagok szexuális kapcsolatait, mégpedig azáltal, hogy egyes tagjai közt lehetővé teszi, szinte előírja, más tagjai között pedig megtiltja a szexuális kapcsolatot. Margaret Mead antropológusnő kutatásainak eredményeit számos vizsgálat megerősítette, miszerint a nemekre jellemző adott magatartásmódokat és az ezek mögött lévő személyiségvonásokat az emberi környezet alakítja a szocializáció során. A nemi szerepek az egyed életében, a szocializációs és nevelési folyamatban alakulnak ki, az emberek a legkorábbi gyermekkoruktól kezdve tanulják, elsajátítják e szerepeknek megfelelő viselkedés társadalmi szabályait és előírásait. A nemi szerephez hozzátartozik a társadalombeli munkamegosztás formája, az erkölcs és a szokások által képviselt előírások és tilalmak, a viselkedés szabályai (hogyan kell mozogni, beszélni, érzelmeket kifejezni, illetve hogyan nem szabad ezeket tenni), a két nem különbségét hangsúlyozó íratlan szabályok, pl. hajviselet, külső megjelenés. Az ember a nemi szerepet tanulás révén sajátítja el, azonosulás útján. Az eltanulás általában nem a tudatos, célratörő szülői nevelés folyamatában megy végbe, hanem a mindennapi, egyszerű, közönséges emberi interakciók során. A szülők egymás közti viselkedése, meg a szülők és a gyermek közti spontán

kapcsolatok, érintkezésmódok észrevétlenül alakítják ki, teljesen önkéntelenül.2

A három szerző művei közül Lakatos Menyhért regényében, melynek eseményei a második világháború előtti években játszódnak, találkozhatunk olyan közösséggel, mely még a legtöbb vonásában őrzi az ősi hagyományokat, szokásokat. Mindezt a nemi szerepekkel kapcsolatosan is nyomon követhetjük. A Füstös képek című műben a putris cigányok világa tárul elénk, itt a putrik akolmelegében sokan laknak, több generáció él együtt, a gyerekek „számolatlanul jönnek a világra", hiszen – más, természetközeli népek asszonyaihoz hasonlóan – a cigányasszonyok legfőbb értéke a termékenység.3 Ebben a környezetben a gyerekek hamar felnőnek, egy tízéves gyermek már nem is gyerek, hanem kis felnőtt. Az élet a korai önellátásra, a korai házasságra szoktatja őket, melyet gyakran 12-14 évesen kötnek.4

Családon belül a szemérmesség a jellemző, családtagok – kivéve a gyerekeket – nem vetkőznek, illetve öltöznek egymás szeme előtt. A korai felnőtté érés mutatkozik meg abban is, hogy a regény főszereplője „férfivá válása" után, tizenhárom évesen, nem vetkőzik le édesanyja előtt. A fiatalok a szexualitással általában az otthonuktól viszonylag távol, a nyári napszámos munka idején találkoznak. Felnőttekre és ifjakra egyaránt jellemző, hogy: „Bár az erkölcs miatt szóban megvetették a nemiséget, életük igazi értelmét csak ez jelentette. A fiatalokat korántsem anyagi helyzetük kényszerítette az uradalmi napszámolásra, semmivel sem lettek különbek a körülményeik, mint enélkül, de szexuális vágyaiknak eleget kellett tenniük, és erre itt alkalom kínálkozott."5 A putrik világában a házasságkötések is a régi szokások szerint történnek, nem szükséges hozzá semmilyen fogadalom, elég, „ha két különböző nemű egyén egy éjszaka együtt alszik, azokat házastársakként emlegetik".6 A házasságok felbontása is ehhez hasonló nemes egyszerűséggel történik: a kötelékeket megunó fél szó nélkül elhagyhatja társát, s köthet új házasságot. Itt már fellazulóban vannak a régi törzsi törvények, melyek a törzsek közötti keveredést szabályozták, hiszen a fiatalok nem nézik, hogy mely törzsből származóval kötik össze életüket, ám az idősek ellenzik a lenézett törzsekkel való keveredést, és minden romlás okát ebben látják.

Hagyományos cigány közösségekben a lányok kötelező értékei a szüzesség és a szemérem. A regényben mindezt hangoztatják ugyan, de gyakorlatban nem eszerint élnek. A férfiak nem ez alapján választanak társat (sőt nagyon gyakran nem is ők azok, akik választanak, hanem őket „veszik el": „Ha egy koldus vagy drótos jött valamerről, hajra mentek érte a nők, mind el akarta venni."7

Mindettől függetlenül megőrződött, még ha nagyvonalakban is, néhány régi szokás. Így például a lánykérés kötelessége, s az, hogy fizetni illik a lányért az apának. Ám a regényben mindez a hagyományoktól eltérően történik, hisz a fiatalok első együtt töltött éjszakája után – melynek az egész közösség tanúja – kerül sor minderre, nem éppen ünnepi keretek közt.

Hagyományos közösségekben a szexuális hűség csak a nőkre nézve kötelező8, ez az íratlan szabály a műben is maradéktalanul érvényre jut, hisz megszegőjét szerencsésebb esetben pusztán megszólják, ám előfordul, hogy törvényt (kriszit) ülnek a bűnös asszony felett, melynek eredményeképp kegyetlen büntetést szabnak ki, melyet a férj hajt végre a közösség szeme láttára, kimetszi a felesége szeméremtestét. A helyzet paradox voltát mutatja az, hogy mindezt annak dacára teszik, hogy az asszony erkölcstelen tettével (egy gázsóval9 hált élelemért cserébe) az éhhaláltól mentette meg a családját.

A putrik világában is szabályozva vannak a szexuális kapcsolatok, mégpedig azáltal, hogy a közösség egyes tagjai között lehetővé teszi, más tagjai között pedig megtiltja a nemi érintkezést. Így például a családtagok, rokonok között nem megengedett az intim kapcsolat, azonban mégis előfordul, hogy a feleség szégyent hozva férje fejére, s megvetést a sajátjára,

annak bátyjaival és lányuk férjével is közelebbi viszonyba kerül. (Mindezt azonban bosszúból teszi, a már említett megcsonkítás miatt.) Ám vannak olyan kapcsolatok is, melyeket nyíltan elutasítanak ugyan, de titokban mégis felvállalják, ilyen például, ha egy férfi a barátja feleségével hál, hiszen: „A barátod szénáját húzod, nem a másét.”10

Harkály Emil Elemér és Jónás Tamás elbeszélései már sok tekintetben megváltozott, „modernebb” világot tárnak elénk, mely a nemi viselkedés terén is megmutatkozik. A Glóriás angyalkák11 című kötetben ábrázolt cigánytelepi élet (mely az 1956-os forradalom utáni éveket mutatja be) átmenetet képez a Füstös képek putris világa és a Jónás Tamás ábrázolta ’80-as évekbeli falusi illetve városi életforma között.

Hasonlóan a Füstös képekben bemutatott családokhoz az Ózd külvárosában, az erdő mellett élő családokban (Glóriás angyalkák) is természetes a nagy gyermekáldás. Itt azonban nem tartózkodó, szemérmes szeretettel veszik őket körül, hanem túláradóan, szinte mindent elsöprő szenvedéllyel ölelik, csókolják a kisgyermekeket, akiket még nem kötelez a szemérem, biztatják, tanítják őket a szerelemre.12 Így fordulhat elő, hogy a kilencéves kisgyereket egy fiatal özvegyasszony erősen szájon csókolja a következő szavak kíséretében: „Igaz-e, hogy jó volt, nyaljam ki a szádat! (…) Csepp öreg vagy má’ te!”13

A gyerekek itt is korán felnőtté válnak, legalábbis sok mindent tudnak a felnőttek dolgairól, annak ellenére, hogy a szülők, nagyszülők itt is szemérmesen élik meg egymás iránt érzett szeretetüket. A szexualitással való korai találkozás itt is – hasonlóan az előző műhöz – elsősorban nem a családon belül, hanem serdülő barátokon, rokonokon keresztül történik. Így fordulhat elő, hogy egy alig tízéves fiú nem lepődik meg, amikor kilesi nagybátyjának és egy ismerős lánynak a bokorbeli intim perceit: „… tudtuk már, hogy mit csinálnak ők. Nem kellett olyan kíváncsiaknak lennünk. A kis cigánygyerek ezt is tudta.”14Ekkor még mindig él az az íratlan törvény, hogy a lány szüzességét elvevő legény nem hagyhatja szégyenben a kedvesét, feleségül kell vennie. Így kellene tennie a bokrok tövében rajtakapott fiatalembernek is, de ő „megvásárolja” a kicsik hallgatását.

A lányok érintetlensége nagy értéknek számít, s ezt itt nem csak a szavak szintjén, hanem a gyakorlatban is számon kérik. Nem csoda hát, ha a családfők féltve őrködnek lányuk tisztasága felett.

A házasságkötéseket itt is lánykérés előzi meg, s ha az apa beleegyezését adja a frigyhez, akkor a közösség úgy tekint rájuk, mint akik „összeálltak”, ezentúl férj-feleségként tartják számon őket, még ha a lakodalmat később ülik is csak meg.

Ebben a közösségben nem csak a gyerekeket veszik körül gyengéd szeretettel, hanem többnyire a házaspárok, szerelmesek kapcsoltában is megfigyelhető ugyanez. (Szemben a Lakatos Menyhért ábrázolta kapcsolatokkal, amik leginkább a szexuális vágy kielégítésén alapultak.) „Láttam álmos reggeleket, mikor kilépett a sudár cigánylegény, összefonódott kedvesével egy búcsúcsókra (…). Az autómegállóból még visszaintett kedvesének, ki hosszú göndör haját fésülgette, s visszaintett, hogy hazavárlak, mert szeretlek én kedvesem, s jó ebédet csak neked főzök. Édes csókkal várlak, neked adom vad természetemből fakadt tüzes szerelmemet.”15 Mindebből kitűnik, hogy a gyerekek sokszor nem is szavakból, hanem az ilyen ellesett pillanatokból tanulják a nemi szerepeket. Ám itt sem mindig tárul eléjük jó példa. Van, ahol a családfő italozása, s az ebből fakadó agresszivitása keseríti meg a feleség és gyermekei életét.

Jónás Tamás művében a csernelyi házasítási rend szorosan kötődik a már megismert hagyományos házasítási szokásokhoz. Az elbeszélő legidősebb nővéréhez, Marihoz közeli (távoli?) rokonok jönnek lánykérőbe, „ünnepélyesen, fekete ruhában, danolászó jókedvvel,

ahogy egy cigány családhoz illik". Itt is, mint Papó családjában, az apát illeti meg a válaszadás joga, s számára mellékes dolognak tűnik, hogy a lánya másba szerelmes. A frigy pusztán azért nem köttetik meg, mert a kérő családja elviszi a lányt szüzességi vizsgálatra, pedig ez ebben az időben már nagy sértésnek számít. A hagyományos közösségekhez hasonlóan, itt is nagy érték a lány érintetlensége. Bizonyítja ezt az is, hogy az az oláh cigány család, melynek három lányát is szégyenbe hozza Árpi (az elbeszélő bátyja), kollektív bosszút áll a lányokat megbecstelenítő fiú családján. (Az én bátyám)16

Gyakoribb és általánosabb „házasodási szokás" a cigány közösségekben általánosan elfogadott szöktetés. Így köttetik meg az elbeszélő szüleinek a házassága is, mert a lány szülei másnak, rangosabbnak szánják gyermeküket, aki inkábba jól táncoló Jónás fiút választja társául.

Az apa és az anya kapcsolata ellentmondásos, hiszen a gyakori verekedések ellenére talán szeretik is egymást. Az elbeszélő emlékezete egyetlen emlékképet őriz arról, hogy a szülei csókolóznak, azt is egy spontán fotózást kedvéért teszik. A gyermek ekkor is a megszokott reakciót várja, de meglepetés éri: „Azt hittem anyu veszekedni fog, sőt attól féltem, hogy talán haragosan köpni is, de mintha jólesett volna neki, mosolygott, s még csak zavarba sem jött.". Nem meglepő a gyermek várakozása, hiszen ebben a családban eddig nyíltan csak a bántalmazást vállalták föl a szülők, szeretetük megnyilvánulásait nem. (Bár lehet, hogy e mögött a másik két szerző művében már megismert szemérmesség húzódik meg.)

A Lakatos Menyhért és Harkály Emil Elemér műveiben szereplő családokhoz hasonlóan itt is hamar felnőtté válnak a gyermekek, hiszen a szülők helyszűke miatt egy szobában alszanak velük, s bármennyire is igyekeznek szemérmesek lenni, azok korán szembesülnek a nemiséggel. Nem meglepő hát, amikor Árpi, a nagyobb fiú lányt hoz a házhoz, s Tamással osztozik a szobán, nem zavartatja magát az éjszakai ölelkezések miatt.

Ellentétben a másik két művel, a szexről való beszéd nem tabu, jól példázza ezt az is, hogy az anya tud lánya „felajánlkozásának" történetéről, sőt tovább mondja azt részletesen a többi gyerekének is.17

A gyermek, mint láttuk egy mikromiliőbe, a családba születik bele és itt megy végbe, itt valósul meg az emberré válás szocializálódási folyamatának döntő alapozása. Nagyon fontos tehát a család gondozó, szocializációs és nevelő funkciója. Míg szocializáción azokat a spontán, nem tudatos és nem tervszerű, mindennapi természetes hatásokat értjük, amelyek a családban, a környezetben stb. érik az egyént, addig nevelésen a többé-kevésbé céltudatos, tervszerű és módszeres ráhatásokat, amelyekkel befolyásolni akarják a gyermekeket, az ifjakat.18 (Mivel a szocializálódási folyamat a család minden funkcióját érinti, s azokat külön-külön is megtekintem, ezért a továbbiakban a családon belüli nevelést vizsgálom meg.)

A hagyományos cigány nevelésről általában elmondható, hogy meleg és elfogadó. Tradicionális közösségekben a gyerekeket a nagycsalád, illetve a tágabb közösség neveli. Széthulló, demoralizálódó közösségekre azonban mindez már nem érvényes.19

Lakatos Menyhért Füstös képek című művében mindkét nevelési módra találhatunk példákat. Az elbeszélő családja és tágabb környezete a tőle telhető legnagyobb szeretettel veszi körül a gyermekeket. (A mindennapi megélhetési gondok természetesen sok esetben korlátokat szabnak.)

Mivel több generáció él együtt egy kunyhóban, így nagyszülők, szülők egyaránt kiveszik részüket a gyerekek nevelésében. (A szülők, nagyszülők „rendelkező hatalma" gyermekeik, illetve unokáik házasságkötéséig tart.20)Az elbeszélő Mámija mindent megenged a fiúnak, még veszélyesnek tűnő „vállalkozásaiban" is támogatja, ilyen például az éjszakai herelopás esete.

Mámi leginkább az elbeszélt történetein keresztül neveli az unokáját, melyekből a karavánokban élő cigányok bátorsága, szabadságszeretete világlik ki.

A szülők neveléssel kapcsolatos elképzelései nem mindig egyeznek meg. Az anya vasszigorral követeli meg és ellenőrzi fia iskolai előmenetelét, hiszen ebben látja a putrik világából való kiemelkedés egyetlen lehetőségét. Fia iskolakerülését szigorúan bünteti, olyankor „tudott az ostorral bánni".21 Az anya rendszeresen ki is kérdezi a feladott leckét, s közben nem megszokott nevelési elveket érvényesít: „Két lehetőség volt: vagy tudtam, és öt cigarettát kaptam, vagy nem, és elmaradt a cigaretta."22Az apa ezzel szemben nem tartja fontosnak az iskolai végzettséget (szívesen leüli a börtönbüntetést is fia iskolából való hiányzása miatt), számára a mindennapi életben való jártasság, a pakszusok hamisításában való ügyesség, a lovakhoz való értés a legfontosabb. A „hétköznapi csalások" mellett azonban a férfi megköveteli a tettek vállalását, még ha az esetleg kellemetlen következményekkel jár is.

Mindemellett a kisiskolás gyerekét az elöljárót megillető kötelező tiszteletre tanítja, s arra, hogy a parancsot mindig végre kell hajtani.

Míg az anya gyakran veszekszik a gyermekeivel, s nem ritkán a keze (ostora) is eljár, addig az apa csak ritkán szidja őket, például a herelopás kapcsán. A neveléshez természetesen a dicséret is hozzá tartozik, ha nem is gyakran hangzanak el elismerő szavak, amikor van alapja, egyik szülő sem fukarkodik vele.

Ebben a családban fontosnak tartják a problémák megbeszélését, ha valakinek gondja van, a többiek a segítségére sietnek. Amikor a fiú szerelmi bánat miatt szótlan, apja kérés nélkül is tanácsokkal látja el.

Ám nem minden családban figyelnek oda ennyire a gyerekekre, olyan szétesőben lévő közösségekben, mint a Papuék népes famíliája a kicsik leginkább a problémák forrását jelentik, hisz csak az éhes szájak számát növelik. Becéző szót nem is hallanak, szidást annál többet. Nevelésükben a szülők szinte nem is vesznek részt, a nagyszülőkre és a nagyobb testvérekre hárul ez a feladat, húsz gyerekre odafigyelni pedig úgy tűnik, lehetetlen.

Ezzel szemben Harkály Emil Elemér könyvében a vajda családjában a szeretetteljes, és következetes nevelés mintapéldáját láthatjuk. A nagyszülők saját gyerekeikkel együtt nevelik unokáikat, akiknek szülei távol vannak, az apának kényszerűségből Angliába kellett távoznia, az anya pedig tüdőbajjal fekszik a szanatóriumban.

Ebben a családban elsősorban szavakkal nevelik a gyerekeket, s az életre tanítják őket. A nagyobbaknak ki kell venniük a részüket a ház körüli munkákból, a lányok a mamájuk mellett, a fiúk Papójuknak segítenek. A kicsiknek játékra is bőven jut idejük, ebben viszonylag nagy szabadságot kapnak, hisz elmehetnek a közeli erdőbe, vagy a temetőbe is.

A nagyszülők – elsősorban a Papó – meséket is mond unokáinak, különösen, ha azoknak megnyugtatásra, meghittségre van szükségük. Ilyenkor egy kis varázslat is vegyül a történetmondásba, s így lesznek a gyerekek, ha csak rövid időre is, - míg a pipa füstjének karikái látszanak a fejük fölött – glóriás angyalkák. Szívesen mondja el a kicsiknek Mária, József és a kis Jézus történetét, útravalót adva ezzel nekik felnőtt korukra is, hisz „könnyebb a nehéz sorsot elviselni, ha imádkozik az ember".23

Ám, ha szükség van rá, a kellő szigor sem marad el. A testi fenyítés többnyire a férfi dolga, de ezt nem elvakult dühvel teszi, hanem a rendetlenkedés mértékéhez igazítja. Csupán egyszer veszti el önuralmát, amikor nagyfia cselekedete miatt (szégyenben hagy egy lányt), nem szánt szándékkal bár, de a cigánytörvény közben megöli a lány apját. Ekkor ostorral megy a fiú ellen, s talán nagyobb tragédia is bekövetkezne, ha a nagymama közéjük nem állna.

Az érzelmek szélsőséges megélése a vajda családjában a fentebb leírt formában igen ritka,

más családokban – ha enyhébb formában is – igen gyakori jelenség: „…ha az árva egy nyaklevest kapott a szülőtől. Isten az égben, hogy tudott az sírni. Olyan, de olyan árvának érezte magát, hogy képes volt egész nap bőgni, (…) levetette magát a földre, és biztos, hogy nem kelt fel addig onnan, míg egy felnőtt fel nem vette az ölébe. Érteni kellett ahhoz, hogy meg tudja valaki békíteni a kis árvát, valahogy így: Jó van má' gyermekem, nem akartalak én bántani. De tudod, hogy nagyon ideges vagyok (…) Hajják meg no, a kezem eltöröm, ha még eccer megvellek! Az ölébe fogta, csókolgatta, ruhájába törölgette a maszatos arcot. A gyerek megbékült egyhamar, oszt szent volt a béke."24

Jónás Tamás Cigányidők című kisregényében már nem találkozunk a másik két műben tapasztalt szolidaritással, mely a cigány közösségekre oly sokáig jellemző volt. Itt már nincs több generációt felölelő nagycsalád, mely nem engedi, hogy a magukra maradó gyerekeket intézetbe vigyék. Így a szülők börtönbe vonulásának idejére a Jónás család gyermekeit állami gondozásba veszik. S az anya az, aki később mindent megtesz, hogy kihozhassa őket. Ő az, akire a nevelés feladata hárul, s a cigánycsaládokra jellemző módon mellőzi az erőszakot a gyermeknevelésben25, s ez gyakran következetlenséggel társul. Gyakran még akkor is elnéző a gyermekeivel szemben, amikor pedig ésszerűnek tűnne a fenyítés. Például, amikor Mari ellopkodja a környékbeliek száradó ruháit, kint hagyott magas sarkú cipőit, a hazudó lányának ad igazat a panaszkodókkal szemben, akiket trágár szavak kíséretében zavar el az udvarról. (Cigányidők) De nem jár a dolgok végére akkor sem, amikor Árpi, a nagyobb fiú rendszeresen megveri Tamást, az elbeszélőt. Kikerülve a konfliktust arra hivatkozik, hogy már itthon van, s nem verheti meg többet. Egyetlen dologban következetes, s kíséri nyomon a történteket, amikor az elbeszélőt a kanonok úrhoz küldi kölcsönkérni. A fiú bármennyire tiltakozik ellene, mennie kell, hisz anyja az ablakból figyeli, hogy tényleg oda megy-e. Ebben az esetben valóban kíváncsi az igazságra, s veszi a fáradságot, hogy tőle telhetően a végére járjon a dolgoknak.

Mindemellett többször is megfigyelhető, hogy az anya a gyermekek kívánságait erőn felül, mindenáron teljesíteni kívánja. (Diósi Ágnes szerint ez a nyomorból felemelkedő családokra jellemző.26) Így lesz boldog tulajdonosa egy drága távcsőkészletnek Árpi, a nagyobb fiú (Az én bátyám), és így kaphat egy doboz bonbont Tamás is, amit ajándékba vihet a születésnapi zsúrra. (Soha, soha szerelem) Mindezekről a váratlan kiadásokról persze semmit sem tud a nevelésből kimaradó apa. Az erőn felüli költekezés legmegdöbbentőbb esete azonban az, amikor a még intézetben lévő Tamás „szandálos cipőt" kér az őt meglátogató anyjától. A lelkiismeret-furdalástól gyötrődő anya „túlteljesítve" gyermeke kérését olyan nagy zsák ajándékot visz be fiának, hogy az óvónő segít neki felcipelni azt (Cigányidők).

Az asszony minden szégyenérzetét félretéve szerez, illetve próbál meg szerezni ingyenjegyet az öreg mozisnénitől, hogy gyermekei se maradjanak le semmi olyanról, ami a módosabbaknak természetes. S ha mégis elutasításban van része, akkor valamelyik rokonnál kárpótolja őket, egy kis tévénézéssel.

A gyermekei védelmezését idegenekkel szemben nagyon fontos feladatának tekinti. Látható volt ez akkor is, amikor Mari ruhákat lopott, de még erőteljesebben ölt testet, amikor a terhes Marit megcibálja a szomszéd öregasszony, s cserébe csonttöréssel fizet a lány anyja.

A gyermekekkel szemben is komoly elvárás részéről egymás védelmezése, s aki ez ellen vét, az főben járó bűnt követ el. Amikor a kis Tamás tudatlanságból és buzgóságból elárulja a rendőröknek, hogy hol rejtegeti bátyja a hazahordott bicikliket, akkor anyja a gyermek számára szinte elviselhetetlen büntetésben részesíti: „Megvetően nézett rám: - Feladod a testvéredet? Te! – és felém köpött. Vacsora nélkül feküdtem le akkor, és úgy éreztem magam, mint akinek a világvégén vetettek ágyat." (Az én bátyám) A család „akol melegéből" való kiközösítés a

legnagyobb csapás, ami egy gyermeket érhet, pláne egy olyan családban, ahol ennyire egymásra vannak utalva az emberek. A vacsoramegvonás egyben a szeretetmegvonást is kifejezi az anya részéről, hiszen az étel központi szerepet tölt be egy olyan szegény családban, ahol nem minden nap jut belőle elég az asztalra. Nem meglepő hát, ha a szeretet - kinyilvánítás egyik formája az, hogy a szülői házba visszatérő, már felnőtt gyermeknek az anya megsimogatja a fejét, és megkérdezi tőle: „Ettél ma már, fiam?” (Cigányidők)

A gyerekeknek édesanyjuk egyben bizalmasuk is. Hozzá fordulnak gondjaikkal, problémájukkal, ő az, akitől a megoldást remélik, s gyakran kapják is. Tamás is hozzá fordul segítségért, hogy a pénzszűke ellenére ajándékot tudjon vinni a születésnapi zsúrba, a penészes bizonyítványra is az anya találja meg a gyógyírt (Soha, soha szerelem), s ő az, aki meghallgatja Ausztriából hazatérő fia fájdalmát újdonsült szerelmétől való elszakadása miatt (Cigányidők). Ő nyújt segítséget többi (akár már felnőtt) gyermekének is, ha szorult helyzetükben mentő ötletre van szükségük. Így Marinak is, amikor az megrémül a gondolattól, hogyan mondja meg férjének, hogy a testvére „rádiót csinált a magnójukból” (Az én bátyám).

A család gazdasági funkciója magában foglalja a család életével kapcsolatos munkák megszervezését, megosztását, anyagiakat megszerző és elosztó tevékenységét.

A Füstös képek tradicionális cigány családjaiban a munkamegosztás a klasszikus képet mutatja: míg a családfenntartás gondja elsősorban az asszonyokra hárul, addig a férfiak feladata a háziállatokkal való foglalkozás, kézműipari termékek készítése. A házalás, házaknál végzett munka (pl.. tyúkólak megtapasztása, padlások leseprése) cserekereskedelem kizárólag az asszonyokra tartozik, míg a lovakkal való üzletelést csak férfiak végezhetik. A cigányok ősi tudománya, hogy a beteg lovakat „felpendítik, az öreget megfiatalítják a vásár idejére.27 Ezt a „tudományt” korán megtanítják a gyerekeknek is, akik nagy szakértelemmel segítenek apjuknak mindebben. Dicsőségnek számít, ha az ember megalázó robotolás nélkül, kereskedelmi rátermettséggel, mások eszén való túljárással keres sok pénzt. Így tesz szert pénzre a „dilo” (dilo=bolond) Bada, vagy a regény szinte még gyermek főszereplője is.

Mivel az asszonyok dolga a mindennapi betevő megszerzése, ezért minden férfi „hárnyék” (hárnyék=ügyes) asszonyt igyekszik szerezni, aki eltartja őt is és a gyermekeiket is, aki megszerzi a szükséges élelmet, ruházatot.

A családi munkamegosztásból a gyerekek is kiveszik a részüket, a kisebb testvéreikre vagy a lovakra vigyáznak, karácsonykor kántálni járnak, illetve nyáron napszámba mennek, ha kell koruk letagadása árán is. Számukra sem ismeretlen a lopás, ha a szükség úgy hozza, például herét lopnak a kiscsikójuknak.

A megszerzett javakból szívesen adnak egymásnak, még akkor is, ha nem családtag az illető. Éhínség idején például a dögkútból lopott disznókat közösen dolgozzák fel, s azoknak is juttatnak belőle, akik nem vettek részt a toron.

Többnyire jellemző, hogy a megszerzett javakat nem tudják beosztani, ezért egyik napról a másikra élnek. A sikeres vásárok, a férfiüzletek jövedelme nem folyik be a családi költségvetésbe, hisz az asszony dolga, hogy a mindennapi betevőt előteremtse. A férfiak az üzletbe forgatják a pénzt, vagy elmulatják.28 Számukra „a ló annyi, mint az isten”.29 Még ha a család éhezik is, a lónak mindig szereznek élelmet – ebben gyakran a gyerekek segítenek apjuknak, ha szükséges, az egészségük vagy az életük kockáztatása árán is. Éppen ezért ősszel a családfők igyekeznek eladni az állatokat, hogy az átteleltetés költsége ne nyomja a vállukat, de a bevétel nem a családi költségvetést gazdagítja, hanem az ujjasuk belsejét, ahová tavaszig, az újabb ló megvételéig bevarrják a pénzt.

Összetartó családokban az anyagi javakat rászorultsági alapon osztják szét, pl. az kap új

bakancsot, akinek egyáltalán nincs, a gyerekek közül az kap új ruhát, aki iskolába jár. Itt élelemből is mindenkinek jut, még ha ez azzal is jár, hogy senki sem lakik jól. Ha az anya a betegsége miatt nem tud élelmet szerezni, akkor a nagyfiú hordja haza az iskolából az általa el nem fogyasztott ételt, hogy a testvérei se éhezzenek. Ezzel szemben széthulló közösségekben, s az olyan családokban, ahol a férjek a feleségük nyakán élnek, az élelem elosztásakor a férfiak élvezik az elsőbbséget, „a gyerekek közben úgy élnek, mint a csirkék, egyszer napjában dobnak nekik valamit, s még annak a színét-javát is elszuszakolják az embereknek.”30

Harkály Emil Elemér könyvében a család gazdasági tevékenysége már másképpen, a hagyományostól több tekintetben is eltérően alakul. Itt a férfiak eljárnak otthonról dolgozni a gyárba, így kereső tevékenységükkel elsősorban ők a családfenntartók. Azok a férfiak, akik otthon vannak, feleségükkel mások földjeire járnak felesbe dolgozni, földet kapálni, kukoricát címerezni, sarjút és szemes takarmányt kaszálni. A szülők, nagyszülők a kisgyerekekkel közösen eljárnak markot szedni a levágott tarlón, ahol az elhagyott kalászokat is összeszedik az otthon tartott aprójószágnak. A gyerekeket magukkal viszik fát gyűjteni, gombát szedni. Már egy kilencéves fiúcska is sokat tud segíteni a ház körül, például rá lehet bízni az egyetlen igavonó állat, a szamár etetését, itatását.

A férfiak kereső tevékenysége folytán az asszonyok válláról itt már többnyire lehull a mindennapi élelem megszerzésének a feladata. A háztartást vezetik, rendszeresen főznek naponta, s ők már ellentétben a Füstös képek családjaival, már ebéddel várják a többi családtagot, nem pedig vacsorával, hiszen nem a nap folyamán összekéregetett élelemből kell megfőzniük az ételt. Bár időnként itt is előfordul ínségesebb időszak, ilyenkor ők is kéregetnek a magyaroktól, egy kis krumplit, zöldséget, lisztet, döglött tyúkot (mely nem véletlenül pusztult el, hanem a kis cigánygyerekek kezétől). Azonban olyan nagyfokú éhezést már nem élnek át, mint Lakatos Menyhért művének szereplői, nem kényszerülnek rá, hogy borsika füvet legeljenek, vagy a férfiak várandós feleségük mellén aludjanak el.

Vannak azonban a cigányhegyen olyan családok is, akik a hagyományos életformával nem szívesen szakítanak, nem folytatnak kereső tevékenységet, hanem továbbra is például varjúhúst esznek.

A Glóriás angyalkák családjai – hasonlóan a Füstös képekben szereplőkhöz – szívesen megosztják egymással a javaikat. A tűzhelyen fövő étellel megkínálják a házba betérőt, az ajándékba kapott disznóból kóstolót adnak a cigányhegyen élőknek.

Itt már nagyobb beosztással tudnak élni, így a jövőt is jobban lehet tervezgetni. A vajda és családja például el akarja hagyni a cigányhegyet, házat akar venni a vasút mellett, s mivel nincs meg a hozzá szükséges pénz, kölcsönök felvételével (gyárból, békekölcsön) tervezi a költözést. Ott már a nagy kertben termelő tevékenységet is folytatnának, és libákat is tenyésztenének.

Családon belül a pénzt többnyire a férfiak kezelik, ott, ahol harmonikus kapcsolat van férj és feleség között, megbeszélik, hogy mire szánják azt, ám rosszabb estben előfordul az is, hogy a férj italozásra költi keresetét.

Jónás Tamás műveiben mintha a Füstös képek és a Glóriás angyalkák világának az „ötvözete” jelenne meg a család gazdasági tevékenysége szempontjából. Hiszen itt a férfi ugyan kereső tevékenységet folytat, de ez nem fedezi a család szükségleteit, ezért a feleség is munkavállalásra, vagyontárgyaik zálogházba adására, eladására, kéregetésre kényszerül, illetve kényszeríti a gyermekeit. Sokszor az ő dolga a mindennapi betevő megszerzése. A családot, akárcsak a Füstös képek családjait, az egyik napról a másikra történő élés jellemzi, s az, hogy a megszerzett javakat nem tudják beosztani. Így a jövőt sem igazán lehet tervezgetni, pusztán az ábrándozások előtt tárul szélesre a kapu, szinte minden héten megbeszélik, ki, mire

költené a lottó ötöst.

A családtagok státusát képező funkció bemutatásánál a családon belül elfoglalt pozíciók alakulását érdemes megvizsgálni. Ez a funkció (ebben a formában) szorosan összefügg a családtagok magatartását irányító, ellenőrző, a család vezetését ellátó, a konfliktusok kezelését és megoldását biztosító funkcióval. (Ezért eltekintek a család társadalmi helyzetét kialakító státusmeghatározó tényezők számbavételétől.)

Lakatos Menyhért regényében többféle családmodellel találkozunk abból a szempontból, hogy az anya, apa és gyermekek milyen pozíciót foglalnak el egymáshoz képest. Az elbeszélő családjára (Boncza család) illik Karsai Ervin megállapítása, miszerint: „A családi életben egyenjogúság uralkodik, bár ez kifelé nem így látszik. Az asszony is kimondhatja a véleményét, ám esetenként a férje meg is veri. Ez hirtelen felindulásból következik, s ahogy a kedélyek lecsillapodnak, a harag el is múlik.”31 Míg az apa a demonstratív vezető, aki kifelé képviseli a családot, addig az anya a család belső életét szervezi, ebbe beletartozik az is, hogy ő az, aki jó képességű gyereke taníttatását szorgalmazza, s ebben később elnyeri férje támogatását is, s ő az, aki többnyire kezeli a pénzt. Elmondható, hogy mindkét szülő tekintéllyel bír a gyermekei előtt.

A gyerekeknek is van bizonyos fokú beleszólási joguk a család dolgaiba, különösen az elbeszélőnek, aki tekintélyre tesz szert iskolai tanulmányai által mind a családban, mind a tágabb közösségben. A lányok is hallathatják hangjukat, még apjukkal szemben is, például abban az esetben, amikor az ki akarja szúratni a fia szemét, hogy megmentse a katonaságtól.

Ám nemcsak ilyen – nagyjából kiegyensúlyozott – viszony lehet a családtagok között. Papu széthulló nagycsaládjában mindez másképp alakul: „(…) a férjek, akármilyen léha népség, mégis ők hordják a kalapot.(…) Ez efféle emberi tízparancsolat, amit minden asszony jobban ismer, mint a miatyánkot. „Ne legyél lusta, mert az urad hamar megunja.” „Tiszteld uradat, mert ő a te parancsolód.” „A te uraddal ne állj vitába, ne akarj magadnak igazat, mert ő az ember.” „Ne legyél féltékeny.” Vég nélkül lehetne sorolni a tiltó és parancsoló mondatokat, melyek az ember előnyeit biztosítják az asszonyok kötelességeivel szemben.”32 Mindennek engedelmeskedni azonban szinte lehetetlen, ezért állandóak a veszekedések. A konfliktusok megoldásának egyetlen módja a verekedés, esetleg az asszony nyilvános megszégyenítése. A gyerekeknek ezekben a családokban semmibe sem szabad beleszólniuk, de nem is nagyon teszik meg, hisz alig vannak szüleik közelében. Itt a legidősebbeket megillető tisztelet is gyakran csorbát szenved.

Harkály Emil Elemér elbeszéléseiből egészen más világ tárul elénk. Itt Papó (a vajda) családjában férj, feleség viszonyát a kölcsönös szeretet és tisztelet övezi, hangos szó szinte el sem hangzik köztük. Hasonlóan Lakatos Menyhért Boncza családjához, itt is a férfi az, aki a külvilág felé képviseli a családot (mely igen nagy tekintélynek örvend a telepen), ám itt ő kezeli a család pénzét is bölcs előrelátással. Mindezt felesége egyetértésével, támogatásával teszi, a felmerülő problémákat megbeszélik, s a tőlük telhető legrövidebb időn belül megoldják. Az asszony itt is a család belső életét szervezi, a gyereknevelés, gondozás java része, akárcsak a háztartási munka rá hárul. A gyereket is bevonják terveikbe, persze az őket érintő szinten, tisztelik véleményüket, meghallgatják kéréseiket. A nagyszülők cserébe tiszteletet és szeretetet kapnak, nagyapjukat még a serdülők is, mint a legfőbb tekintélyt ismerik el.

Jónás Tamás műveiben az apa nem bír tekintéllyel, legalábbis a hagyományos értelemben nem. Itt a tekintély forrása nem a tisztelet, hanem a félelem, az apa haragjától, könnyen eljáró kezétől való rettegés. A félelemből fakadó „tiszteletadás” is csak a jelenlétében jár ki neki, a háta mögött bátran lehet a megvetés hangján is beszélni róla: „Megírta az életit, a barom.”

(Soha, soha szerelem) A félelem, a veréstől való rettegés az apával szembeni titkolózás forrásává válik. A családfő (bár ez a minősége is megkérdőjelezhető) ebben a családban semmiképp sem a családi ügyek vezetője, hisz minden lényeges dolog a háta mögött, a tudta és beleegyezése nélkül történik, nemhogy az ő irányításával. Anya és gyermekek „szövetségesekké" válnak ezáltal, hiszen az apa nem tud az állandó kölcsönkérésekről, nem tud, vagy nem akar tudni a zálogházba adott öltönyökről, nem tud az anya bírósági tárgyalásairól sem, mint ahogy Mari „legális" iskolakerüléséről sem.

Nem elhanyagolható a család érzelmi egyensúlyt, pihenést, regenerálódást, felfrissülést biztosító funkciója. Ideális esetben a családhoz tartozás kielégíti az ember otthonigényét, ahová jó menni, ahol kellemesen érzi magát, ahol szívesen él, ahol „fészekmeleg" várja, ahol felelős valaki érte, és ahol valakiért ő is felelős, ahol gondoskodnak róla, és ahol neki is gondoskodnia kell valakiről. Az embernek szüksége van olyan emberi kapcsolatokra, melyekben elfogadják őt olyannak, amilyen. A család akkor tud megfelelni e funkcióból következő elvárásoknak, ha a családtagok közt meleg, rendszeres, kedves kapcsolat él, a beszélgetés mindennapos, a velük történt események őszinte megbeszélése megtörténik, vagyis, ha a kommunikáció rendszeres a családtagok között.33

A három műben három modell jelenik meg. Az ideálist leginkább megközelítő esettel a Glóriás angyalkák történeteiben találkozhatunk, ahol nem csak a családtagok között, de a telep lakói közt is szinte állandó a kommunikáció, szinte mindent tudnak egymásról. Ha valaki valamit titokban szeretne tartani az nem megy könnyen, így derül fény minden óvintézkedés ellenére Guszti kalandjára Gizivel, és a titokban tartott talált fegyverekre is.

Ebben a családban ismerik egymás vágyit, álmait, segítenek a másiknak, hogy mielőbb megkaphassa, elérhesse azokat.

A gyerekek biztonságban érzik magukat felnőtt családtagjaik körében, még a legveszélyesebb „kalandok" közepette is, például a sírrabló fódozó éjszakai elfogása közben.

Ez a család érzelmi és fizikai támaszt nyújt bajba jutott tagjainak, megvédik Gusztit a fegyverek megtalálásakor a hatóságok előtt, de nem hagyják magukra az „elárvult" gyerekeket sem, a nagyszülők a legnagyobb természetességgel nevelik szüleik helyett őket.

Ezzel szemben Lakatos Menyhért regényében sokkal kevesebbet beszélgetnek az elbeszélő családjának tagjai, érzelmeiket pedig csak ritkán, azt is nagyon szemérmesen öntik szavakba. A mindennapi megélhetési gondok kevés időt hagynak az együttlétekre, meghitt beszélgetésekre. A bajbajutottaknak a család és a putritelep közössége egyaránt a segítségére siet. Ez történik akkor is, amikor Kurucsó, a csendőr meg akarja ölni az elbeszélőt, az egész közösség a csendőr üldözésébe fog. Elmondható, hogy a Boncza család valóban „végső támaszt", „végső menedéket" nyújt a rászorulónak, akinek, ha már nincs sehová se mennie támaszért, a családja mindig kész a segítésre. Így áll az apa a fia mellé, amikor segíti menekülésében, miután az életveszélyesen megsebesítette üldözőjét, s így áll ki a család a „bujdosásból" hazatérő fiú mellett.

A regény másik nagy családjában, Papu famíliájában családon belüli meghitt beszélgetésekkel nem is találkozhatunk. Legjobb esetben maguknak mesélnek, múltba révedező tekintettel, mint ahogy az sokszor Papu teszi, legtöbbször azonban az asszonyok „csatítását" és a férjek ordítását lehet hallani. Egy ilyen család nem tud biztonságot nyújtani a gyermekeknek, s nem tud a bajbajutottak segítségére sietni sem. Aki még nem őrült bele ebbe az áldatlan helyzetbe, az csak a családból való menekülést látja az egyetlen megoldásnak. Ezt az utat választja a szép Rilyándri és az elbeszélő is.

A Jónás Tamás által ábrázolt családban a meghittséget, a viszonylagos biztonságot az anya

teremti meg gyermekei számára, már amennyire ilyen körülmények között lehetséges. Ő az, aki mindent megbeszél gyermekeivel, szinte mindent tud róluk, hisz állandó kapcsolatban van velük. Ismeri vágyaikat, álmaikat, s támogatja őket azok elérésében. Ő az, aki segítségükre siet, ha bajba kerülnek, s nem tűri, ha köztük széthúzás van. (Pl. amikor Tamás nem rosszindulatból beárulta a rendőröknek testvérét, Árpit, megbünteti a kisebb fiút.)

A család kulturális légkörének, a szabadidő eltöltésének funkciója a három írónál különbözőképpen alakul, egy vonásban azonban megegyeznek, a gyerekek viszonylag nagyfokú szabadságot élveznek e téren. Lakatos Menyhért regényében a kicsik nagy része önellátó, ébredés után eltűnik otthonról, nyáron szívesen másznak föl a fákra, s eszegetnek azok terméséből. Emellett szívesen hajtanak vadakat az „uraknak" egy-egy vadászaton, utána pedig táncukkal szórakoztatják a vadászokat. Telente, akár éjszaka is, gyakran korcsolyáznak, amit sokszor - cipő híján – a meztelen talpukra kötnek föl. A Glóriás angyalkák gyerekei is napjaik nagy részét szülői felügyelet nélkül a közeli erdőben töltik, ahol szívesen játszanak botra ráhúzott sárgolyókkal dobálósdit. Játékaik többnyire egyszerűek, csoportosan játszhatók, például a bányában sinkóznak. Mindhárom műben a kicsik szívesen hallgatják a felnőttek által elmondott történeteket, hisz ilyenkor megkülönböztetett figyelemben van részük. Jónás Tamás elbeszélésében azonban a gyermek a meséket nem a szülők valamelyikétől hallja, hanem a nevelőotthon egyik dolgozójától, itt találkozik először a kitüntetett figyelem ilyen megnyilvánulásával. A Jónás családban a gyerekek szívesen játszanak együtt, ám a játék időnként az idősebb báty részéről a kisebb fiú kínzásába csap át, bezárja őt a szekrénybe, vagy a dunyha alá szorítja öccsét. A kicsi „válaszul" állatok gyötrésébe kezd.

A fiatal szerző műveiben már modernebb szabadidős tevékenységekkel is találkozunk, házibulikba, néha mozikba járnak a nagyobbacska fiatalok.

A Füstös képek című regényben a felnőttek és gyerekek egyik kedvenc időtöltése, hogy ősztől tavaszig esténként összegyűlnek az öreg Khandi kunyhójában, ahol reggelig nóták, táncok, mesék, asztaltáncoltatások és felolvasások váltják egymást. Mindemellett a férfiak egy részének kedvenc szórakozása a kártyázás volt.

A férfiak szabadidejüket szívesen töltik a kunyhóban tétlenkedéssel, pihenéssel, gyakran csak déltájban kelnek föl fekvőhelyükről, utána valamelyik putri mellett beszélgetnek más férfiakkal. (A nőknek nincs meg ez a kiváltságuk, ők hajnalban kelnek, s mindig találnak valami elfoglaltságot a kunyhó körül.)

Harkály Emil Elemér könyvének felnőtt szereplői is szabadidejükben legszívesebben együtt múlatják az időt, s ha valami alkalom adódik (pl. hazajön a szanatóriumból a vajda lánya), akkor együtt ünnepelnek. Ilyenkor sütnek-főznek, énekelnek, táncra perdülnek, kanalakkal, vizes kannával zenélnek.

Hasonlóan a Füstös képek és a Glóriás angyalkák családjaihoz, a Jónás családnál sem ritka a „vendégeskedés", még ha nem is rendeznek bőséges lakomát, mint Papóék, de az apa sörrel mindig megkínálja vendégeit. Ilyenkor a felnőttek, összegyűlt rokonok beszélgetnek, pletykálkodnak.

Összegzésként elmondható, hogy alig ötven év alatt a társadalmi változásokkal párhuzamosan a cigány családok életében is nagy változások történtek. Sok helyütt a tradicionális életforma felbomlásával a több generációs együttélés is megszűnőben van, s ezzel együtt különböző hagyományok is eltűnőben vannak. Pedig a tradíciók növelik az összetartozás erejét, az összetartozás élteti a tradíciókat. Hiányában széthullik a közösség, kiszolgáltatokká válnak az emberek.

Készítette: Békési Katalin
Ph.D.

Irodalom:

1 Családi életre nevelés. (szerk.: Dr. Komlósi Sándor)
Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995. 21.p.
2 Családi életre nevelés. (szerk.: Dr. Komlósi Sándor)
Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995. 15-36. pp.
3 Diósi Ágnes: Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.
PONT Kiadó, Bp. 2002. 47.p.
4Dr. Karsai Ervin: A cigány nyelv és kultúra.
Anda Romani Kultúra Alapítvány, Gyula, 1994. 44. p.
5 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 78.p.
6 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 174-175.pp.
7 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 141. p.
8 Diósi Ágnes: Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.
PONT Kiadó, Bp. 2002. 47.p.
9 Gázsó = nem cigány férfi
10 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 288. p
11 Harkály Emil Elemér: Glóriás angyalkák.
Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000.
12 Diósi Ágnes: Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.
PONT Kiadó, Bp. 2002. 49.p
13 Harkály Emil Elemér: Glóriás angyalkák.
Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000. 40. p.
14 Harkály Emil Elemér: Glóriás angyalkák.
Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000. 14. p.
15 Harkály Emil Elemér: Glóriás angyalkák.
Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000. 7. p
16 Jónás Tamás: Bánom, hogy szolgád voltam.
Romano Kher, Bp. 2002. 67-81. p.
17 Jónás Tamás: Cigányidők.
18 Családi életre nevelés. (szerk.: Dr. Komlósi Sándor)
Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995. 46-47. pp.

19 Diósi Ágnes: Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.
PONT Kiadó, Bp. 2002. 49-50.p
20 Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a

szegénység kultúrája.
Panoráma Kiadó, Bp. 1999. 110.p.
21 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 14. p.
22 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 60. p.
23 Harkály Emil Elemér: Glóriás angyalkák.
Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000. 23. p.
24 Harkály Emil Elemér: Glóriás angyalkák.
Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000. 97. p.
25 Diósi Ágnes: Cigányút.
Lámpás Kiadó, Abaliget, 1993. 33.p.
26 Diósi Ágnes: Cigányút
Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1988.
27 Diósi Ágnes: Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.
PONT Kiadó, Bp. 2002. 42.p
28 Diósi Ágnes: Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.
PONT Kiadó, Bp. 2002. 42-43.p
29 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 406. p
30 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 218. p
31 Dr. Karsai Ervin: A cigány nyelv és kultúra.
Anda Romani Kultúra Alapítvány, Gyula, 1994.
32 Lakatos Menyhért: Füstös képek.
Széphalom Könyvműhely, Bp. 2000. 226. p
33 Családi életre nevelés. (szerk.: Dr. Komlósi Sándor)
Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995. 43.p.
34 Diósi Ágnes: Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.
PONT Kiadó, Bp. 2002. 50.p.